

Ігор Медвідь, аспірант відділу нової історії України

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

СТАВЛЕННЯ ДО КУЛЬТУ ІВАНА ФРАНКА В РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТА ЦЕРКОВНИХ ТЕЧІЯХ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ

У статті проаналізовано дискусії щодо вшанування Івана Франка, що точилася у міжвоєнний період на сторінках галицьких часописів таких як «Мета», «Нова зоря», «Неділя», «Наш клич», «Наш прапор», «Українські вісти», «Діло», «Громадський голос», «Українська думка», «Ілюстрована газета». У цих дискусіях можна виділити два головні питання: 1) Доцільно чи не доцільно українцям вшановувати Івана Франка, як свого національного героя? 2) Яким був справжній Франко? А отже, чий спосіб вшанування відповідає його світогляду? Проаналізовано головні аргументи сторін. Головну увагу зосереджено на темі релігійних поглядів Франка у цих дискусіях. Розглянуто образи Франка, які конструювалися різними церковними і політичними угрупованнями.

Ключові слова: Іван Франко, культ, герой, релігійність, атеїзм.

Ihor Medvid', graduate student of the department of Modern History of Ukraine

Institute of the Ukrainian studies the name of I. Kryp'yakevych of the NAN of Ukraine

ATTITUDE TOWARDS IVAN FRANKO'S CULT IN DIFFERENT IDEOLOGICAL AND CHURCH GROUPS OF THE INTERWAR GALICIA

The discussions on the honoring of Ivan Franko are analyzed in paper. The discussions took place during the Interwar period in Galician newspapers such as "Meta", "Nova zorya", "Nedilya", "Nash klych", "Nash prapor", "Ukrainski visty", "Dilo", "Hromadskyy holos", "Ukrainska dumka", "Ilustrovana hazeta". The main questions of these discussions were: 1) Should Ukrainians honor Ivan Franko as a national hero or not? 2) What was the real Franko? So, whose way of honoring is closer to Franko's worldview? The main arguments of sides are analyzed. Special attention is given to the theme of Franko's views on a religion. Images of Franko, which were constructed by different church and political groups, are also considered.

Key words: Ivan Franko, cult, hero, religiosity, atheism.

Символи становлять невід'ємну частину життя, як конкретної людини, зокрема, так і людських спільнот, загалом. Певні люди після смерті, або й ще за життя, самі стають символами для інших: Магатма Ганді – символ ненасильницької боротьби, Ернесто Че Гевара – символ лівої революційної молоді, Елвіс Преслі – символ рок-н-ролу. Але часом буває, що одна людина стає символом для цілком відмінних груп. І тоді починається конкуренція різних образів одного кумира. А коли символічний капітал цієї постаті можна використати ще й у політичній сфері – починається «боротьба за культ»: за монополію на право «правильно вшановувати», відтак проголошувати себе спадкоємцями кумира. Саме так було у випадку з формуванням культу Івана Франка в міжвоєнній Галичині.

В сучасних дослідженнях цієї теми можна виділити два напрями. Перший напрям стосується дискусій в церковному оточенні. Добрим прикладом досліджень на цю тему є стаття Ярослави Мельник «Церква і культ Франка»¹. В статті дослідниця виокремила основну критику культу Франка, зокрема статті О. Назарука та продемонструвала реакцію з іншого греко-католицького табору, який намагався наголосити на суспільному значенні Франка для українців. Втім Я. Мельник не використала всіх доступних джерел, зосередивши свою увагу детальніше на розкритті

¹ Мельник, Я. (1995). Церква і культ Франка. *Українське літературознавство*, Львів, 44, 60.

конкретних прикладів конфлікту між двома церковними групами. Католицької критики щодо Франка торкнулася також і Мар'яна Комариця у своєму дослідженні католицької преси міжвоєнного періоду «Українська «католицька критика»: феномен 20 – 30-х рр. ХХ ст.»¹. Окремий підрозділ розділу «Культ і культура: історико-літературні студії католицьких критиків» присвячений дискусіям щодо культу Франка в католицькій пресі². Перу цієї ж дослідниці належить також окрема стаття «Дражлива тема: дискусії у міжвоєнній Галичині щодо культу Франка»³. В ній М. Комариця коротко, але доволі влучно зрештєвувала полеміку, щодо того чи варто шанувати Франка, і чи він був безбожником, між часописами «Нова Зоря» та «Мета». Проте, на відміну від вищезгаданої книжки, тут авторка не помістила цю дискусію в ширший контекст різних візій розвитку Греко-Католицької Церкви. Але, можливо, дослідниця свідомо оминула цю проблему, бо короткий формат статті не дозволяв їй це вповні розкрити, і вона зосередилася власне на тому, щоб продемонструвати аргументацію сторін.

Другий напрямок – це рецепція Франка окремими постатями міжвоєнного періоду. Еволюцію поглядів Д. Донцова на Франка в контексті його світогляду розглянув Олег Баган у статті «Постать та ідеї Івана Франка крізь призму філософії ірраціоналізму Д. Донцова»⁴. Щоправда, авторові не вдалося дистанціюватися від власних вподобань. Помітно, що О. Баган часто надмірно симпатизує та довіряє Донцову, а, відтак, підпадає під вплив його ж логіки. Що іноді заважає йому, як досліднику, більш критично оцінити погляди Донцова щодо Франка. Іншу статтю О. Баган присвятив критиці Франка о. Гавриїлом Костельником⁵. Стаття має полемічний характер: автор критикує о. Костельника, закидаючи заангажованість критики Франка, недооцінку його вкладу в національну справу та небажання помічати еволюцію його творчості⁶. Більш глибоко розкрити проблему критики культу Франка о. Гавриїлом Костельником вдалося о. Олегу Гірнику в статті «Гавриїл Костельник та Іван Франко: ідейно-філософське тло конфлікту»⁷. Дослідник намагався не стільки «засудити» о. Костельника, скільки зрозуміти ті історичні обставини, що сприяли формуванню у Франка антиклерикальних поглядів, та спробував простежити еволюцію філософської думки о. Г. Костельника. Варто виділити також статтю Миколи Ільницького «Між ідеологією та естетикою: франкознавчі дослідження міжвоєнного двадцятиліття в Західній Україні», яка теж частково торкалася дискусії щодо культу Франка⁸. Автор досить вдало простежив еволюцію поглядів Д. Донцова на постать Франка, а також проілюстрував два різних підходи до аналізу Франкових творів у представників католицького напрямку, на прикладі о. Гавриїла Костельника та Константина Чеховича⁹.

Окремо слід згадати про статтю Роман Голика «Геніальний дух»: образ Івана Франка в літературі та культурі Галичини ХІХ - початку ХХІ століття»¹⁰. Однак стаття охоплює значно ширший хронологічний період, тому автор лише побіжно згадує дискусію щодо культу Франка у міжвоєнному періоді. Втім, стаття Р. Голика цінна тим, що в ній показано широкий спектр образів,

¹ Комариця, М. (2007). *Українська «католицька критика»: феномен 20 – 30-х рр. ХХ ст.* Львів.

² Комариця, М. (2007). *Українська «католицька критика»: феномен 20 – 30-х рр. ХХ ст.* Львів, 130–144.

³ Комариця, М. (2008). «Дражлива тема»: дискусії у міжвоєнній Галичині щодо культу Івана Франка. *Парадигма: зб. наук. Праць.* Львів, 3, 92–99.

⁴ Баган, О. (2004). Постать та ідеї Івана Франка крізь призму філософії ірраціоналізму Д. Донцова. В Церква. Нація. Культура: Іван Франко і релігія. Дрогобич: *Коло*, 1, 54–70.

⁵ Баган, О. (2004). Постаті й епохи (Гавриїл Костельник contra Іван Франко). В Церква. Нація. Культура: Іван Франко і релігія. Дрогобич: *Коло*, 1, 73–82.

⁶ Баган, О. (2004). Постаті й епохи (Гавриїл Костельник contra Іван Франко). В Церква. Нація. Культура: Іван Франко і релігія. Дрогобич: *Коло*, 1, 80–81.

⁷ Гірник, О. (2009). Гавриїл Костельник та Іван Франко: ідейно-філософське тло конфлікту. В Матеріали ювілейного конгресу, приуроченого до 150-ліття Івана Франка. *Вісник Львівського університету.* Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 581–590.

⁸ Ільницький, М. (2010). Між ідеологією та естетикою: франкознавчі дослідження міжвоєнного двадцятиліття в Західній Україні. М. Ільницький (упор.), *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 3–24.

⁹ Ільницький, М. (2010). Між ідеологією та естетикою: франкознавчі дослідження міжвоєнного двадцятиліття в Західній Україні. М. Ільницький (упор.), *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 8–20.

¹⁰ Голик, Р. (2011). «Геніальний дух»: образ Івана Франка в літературі та культурі Галичини ХІХ - початку ХХІ століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 55, 195–208.

що функціонував або продовжує функціонувати в Галичині.

Однак, тема культу Франка в міжвоєнний період ще далеко невичерпана. Бракує досліджень, в яких було б проаналізовано дискусію щодо культу Франка не тільки всередині Греко-Католицької Церкви чи на прикладі окремих постатей, але й в контексті полеміки різних ідеологічних та інтелектуальних груп, які існували в міжвоєнній Галичині. В цій статті ми спробуємо долучитися до ліквідації цієї прогалини. Об'єктом нашого дослідження є образи Франка, які конструювалися вказаними групами. Дослідницькими завданнями, які ми поставили у статті є аналіз полеміки щодо культу Франка та виокремлення образів Франка, які конструювалися в процесі дискусій. Оскільки саме питання релігійних поглядів Франка дало початок цій дискусії, то саме на ньому зробимо головний акцент. Джерелом дослідження є галицька преса 1920 – 30-их років, зокрема, часописи «Нова Зоря», «Мета», «Діло», «Українські вісти», «Наш прапор», «Наш клич», «Громадський Голос», «Українська думка», «Ілюстрована газета» та ін.

Початки культу особи Івана Франка сягають ще періоду його життя, про що свідчать святкування його творчих ювілеїв¹. Проте найактивніша фаза формування культу Франка припадає на міжвоєнний період. Однак, як це часто буває: герой для одних, є антигероєм для інших. Так само було і з Іваном Франком. Були частина суспільства, яка противилася ширенню культу Франка. До них належали переважно люди з правими ідеологічними поглядами. З одного боку, це були т. зв. окциденталісти (латинники) – частина консервативно-клерикального напрямку, репрезентованого часописом «Нова Зоря». З іншого боку, це була незначна частина радикальних націоналістів, лідером яких був Дмитро Донцов – редактор журналів «Літературно-науковий вістник» (пізніше «Вістник») та «Заграва».

Часопис «Нова Зоря» – орган Української Католицької Організації, виходив у Львові з 1926 по 1939 рр. Газета представляла окциденталістську (прозахідну) течію в Греко-Католицькій Церкві (ГКЦ), провідником якої був Григорій Хомишин – єпископ Станіславівський. Окциденталісти підтримували ідею впровадження обов'язкового цілібату, були противниками очищення обряду від домішків латинських практик та зближення ГКЦ з православ'ям, оскільки вважали, що це приведе до нової схизми².

На сторінках «Нової Зорі» пропагувалася думка, що українському народові недоцільно і шкідливо вшановувати Івана Франка. Головною причиною цього дописувачі «Нової Зорі» вважали матеріалістичні, соціалістичні та атеїстичні тенденції у світогляді Франка. Культ Франка є шкідливим через його атеїзм – це головна теза, що присутня практично у всіх статтях «Нової Зорі» щодо цієї теми. Всі інші додаткові тези-аргументи базувалися на цій головній тезі і мали закріпити в читачів «Нової Зорі» погляд про недоцільність вшанування постаті Івана Франка.

Аргумент перший ґрунтувався на проведенні паралелей з іншими католицькими державами. Отець Михайло Каровець проводив аналогію: Франко для українського народу є тим самим, що й Вольтер для французького народу. Безперечно, обидва – великі письменники та інтелектуали, але, як зауважував Каровець: «католики французи уважають по сей день Вольтера одним з найшкідливіших письменників, яких видала французька земля. Ніякому католикові у Франції навіть до голови не прийде думка, щоби будувати пам'ятник Вольтерові або накликувати до того в католицьким органі!...»³. Автор з криптонімом К. П. в статті «В духовій памороці» наводив приклади, як інші народи критикують своїх письменників: німці – Гете і Шіллера, поляки – Сенкевича, а в Галичині на спробу «об'єктивної критики» Франка «наша національна ідолопоклонність обидилася і зареагувала лайкою»⁴. О. Назарук порівнював Франка з німецьким філософом Фрідріхом Ніцше, відомим своєю гострою критикою Церкви і християнства та атеїстичною книгою «Антихрист»⁵.

Другий аргумент проти Франка – його згубний вплив на молоде покоління. Парох с. Сілець о.

¹ Голик, Р. (2011). «Геніальний дух»: образ Івана Франка в літературі та культурі Галичини XIX - початку XXI століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 55, 199–200.

² Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 331.

³ Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2.

⁴ К.П. (1933, червень 4). В духовій памороці. З приводу відкриття надгробника Франкові. *Нова Зоря*, 40, 3.

⁵ Назарук, О. (1932, червень 19). Світогляд Франка. Чи може наш нарід прийняти його культ? *Нова Зоря*, 45, 3.

Лев Бурнадз розповідав про малого хлопця, який йшов на Літургію (було свято Вознесіння), але по дорозі хлопчину забрали на репетицію Франкового свята, мотивуючи це тим, що на репетиції він більше потрібен ніж на Літургії¹. Автор також обурювався творами Франка, які заставляють вчити дітей, зокрема «Вічний революціонер» і «Товаришам з тюрми»: «12-літній хлопець пропагує революцію, 8-літній вільну любов і т.д.!... Яке спустошення в думках тих дітей і народу взагалі можуть викликати подібні деклямації»². О. Назарук в одній із статей порівнює любовну лірику Франка із «Стражданням молодого Вертера» німецького письменника Й. В. Гете³. Цей роман про нещасливе кохання породив у свій час цілу хвилю самогубств серед молоді, яка захоплювалася ним. А самогубство, як відомо, є одним з найбільших гріхів у християнській релігії. Тому Назарук критикував Франка, називаючи його поетом «пристрасти, яка є проявом егоцентризму, незрівноваження і слабости»⁴. Думку О. Назарука підтримав о. Марко Гіль, який порівнює побудову української нації з будівництвом будинку, писав: «поширювати культ Франка серед молоді, значить всаджувати великі кошти в зовнішню орнаментику, а долем ослаблювати фундамент»⁵.

Третій аргумент мав би апелювати до страхів та фобій читача. Одним з головних образів ворога в статтях «Нової Зорі» були більшовики. Тому проводячи паралель між Франком та більшовиками, дописувачі «Нової Зорі» намагалися остаточно дискредитувати всяку можливість творення культу Франка. О. Назарук писав: «Сей світогляд [світогляд Франка. – І. М.] може бути основою тільки до розвалу, який роблять большевики і їх свідомі або несвідомі поклонники. Тому большевики послідовно поступають, коли проголошують офіційно світогляд Франка»⁶. А. Ч. [криптонім, який використовував Осип Назарук⁷] прямо назвав Франка «предтечею большевизму»: «Франко був предтечею большевизму, найстрашнішої руїни, яку знає історія людства. А що Франко був письменник впливовий, отже його погляди заважили на поглядах інтелігенції й народу всієї України, як перед, так і за Збручем... Тому Франко є і буде співвідповідальний за моральну й фізичну руїну України»⁸. «Мусимо дивуватися головню Галичанам, що наслідують сліпо большевиків і стараються собі поширити між народом культ письменника, котрого ідеологія є вбийчою для всякої суспільности»⁹, - зазначав анонімний автор.

Головним опонентом «Нової Зорі» у дискусіях щодо культу Франка був католицький тижневик «Мета» – орган Українського Католицького Союзу (УКС). УКС і «Мета» відображали орієнталістський (просхідний) напрямок в ГКЦ, за яким стояв сам митрополит Андрей Шептицький. Орієнталісти вважали, що ГКЦ потребує очищення обряду від латинських впливів, повернення до джерел духовності східного християнства та акцентували на потребі активної місійної діяльності ГКЦ на східному напрямку¹⁰.

В статтях «Мети» головний акцент ставився на еволюції та світоглядній трансформації поглядів Франка. Дописувачі «Мети» визнавали певні «гріхи молодості» Франка, але виправдовували це різними причинами. Одні писали, що Франко підпав під «впливи модного тоді матеріалізму та соціалізму»¹¹. Інші, що Франко, коли писав свої «матеріалістичні» чи «атеїстичні» твори перебував «під сильним вражінням цих думок. Може і в якомусь духовному потрясінні або душевному заломанні»¹². Втім, попри ці «впливи моди» та «духовне потрясіння», Франкові «ніколи

¹ Бурнадз, Л. (1932, червень 30). Що переймають з творів Івана Франка, за що в нас йому поклін складають. *Нова Зоря*, 48, 3.

² Бурнадз, Л. (1932, червень 30). Що переймають з творів Івана Франка, за що в нас йому поклін складають. *Нова Зоря*, 48, 3.

³ Назарук, О. (1932, червень 26). Чи добре було б у молодь вціпити культ Франка? *Нова Зоря*, 47, 6.

⁴ Назарук, О. (1932, червень 26). Чи добре було б у молодь вціпити культ Франка? *Нова Зоря*, 47, 6.

⁵ Гіль, М. (1932, липень 28). Де правда? З приводу поширюваного «Ділом» культу Франка. *Нова Зоря*, 56, 2.

⁶ Назарук, О. (1932, червень 19). Світогляд Франка. Чи може наш нарід прийняти його культ? *Нова Зоря*, 45, 2.

⁷ Комариця, М. (2007). *Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. ХХ ст.* Львів, 27.

⁸ А.Ч. (1933, червень 1). Предтеча большевизму І. Франко і українська суспільність на тлі його надгробника. *Нова Зоря*, 39, 2.

⁹ Культ Франка (1926, жовтень 17). *Нова Зоря*, 40, 1.

¹⁰ Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 330–331.

¹¹ Надгробник І. Франка. (1933, червень 4). *Мета*, 22, 2.

¹² Ще в справі І. Франка (продовження) (1933, жовтень 1). *Мета*, 39, 4.

не була чужою сфера релігійних почувань»¹. «Франко є типовим прикладом людини, що в нетрях губить правильні шляхи, підшукує їх та знову губить, щоб наново відшукати»², - підкреслював Микола Гнатишак.

Підтримував позицію «Мети» й інший католицький часопис «Неділя», який, як і «Мета», був заснований та функціонував за сприяння митрополита Андрея Шептицького³. «Неділя» не так активно, як «Мета», спростовувала закиди щодо атеїзму Франка, але в 1933 р. надрукувала ряд статей, які в загальному позитивно оцінювали Франка⁴. А в одній зі статей наведено уривки зі спогадів про Франка. Серед цих спогадів є три уривки, в яких або підкреслюється його релігійність, або спростовується його атеїзм. В одному з них о. Олексій Волянський згадував випадок, коли в дискусії про те чи існує Бог і чи є життя після смерть, Франко замість підтримати колег-матеріалістів сказав лише: «Йй, панове! Що про то говорити! Що ми про те все знаємо?»⁵. В двох інших уривках д-р Д. розповідав, що бачив кілька разів, як Франко «клякав на сходах Волоської церкви та молився»⁶. А також повідомляв, як Франка в 1911 р. запросили на антиклерикальне віче, де він сказав «щось таке, що ніхто не сподівався» і «потім тільки жалували, що взагалі на те віче Франка запрошували»⁷.

Фактично, ця дискусія між «Новою Зорею» з одного боку, і «Метою» та «Неділею» – з іншого, була насправді чимось більшим ніж просто дискусією щодо того вшановувати чи не вшановувати Франка. Це була дискусія щодо того, яка роль і місце ГКЦ в українському національному русі. Митрополит Шептицький був прихильником союзу українських національних інституцій і Церкви⁸. В межах орієнталістського напрямку виділялася навіть окрема група священників та мирян (М. Конрад, М. Дзерович, К. Чехович та ін.), які активно відстоювали союз католицизму з модерним націоналізмом (але очищеним від «атеїстично-ніцшеанських збочень») на базі боротьби зі спільним ворогом – лівими ідеологіями⁹. У «Меті» всіляко підкреслювалася важливість Франка для нації та важливість національних проблем як таких: «Франко – геніяльний поет, письменник і учений залишиться раз і завжди власністю цілої нації»¹⁰, «Іван Вишенський» чи «Мойсей» це вже національні герої, з того часу творчості, коли на перший план висуваються у поета проблеми зв'язані з життям і потребами нації»¹¹.

Дописувачі «Нової Зорі» ж намагалися всіляко показати шкідливість культу Франка для нації: «Ми католики повинні уважати його атеїстичний світогляд головним жерелом зла і слабости своєї нації, а не жерелом добра і сили»¹². Тобто, як бачимо, навіть консервативні клерикали не заперечували національну спільноту, як конкурентну альтернативу релігійній спільноті. Проте підхід окциденталістів до національного питання відрізнявся від підходу орієнталістів тим, що перші були проти привнесення національних чинників у релігійне життя та проти перетворення Церкви в релігійно-національну установу¹³.

¹ Мг. (1936, червень 21). З літературного життя. «Дражлива тема». *Мета*, 25, 3.

² Мг. (1936, червень 21). З літературного життя. «Дражлива тема». *Мета*, 25, 3.

³ Животко, А. (1999). *Історія української преси*. Київ: Наша культура і наука, 283.

⁴ А.К. (1933, травень 28). Фрагменти з його життя. *Неділя*, 20, 6.; Відкриття надгробника Івана Франка. Програма свята (1933, травень 28). *Неділя*, 20, 1.; Похорон Івана Франка (за М. Возняком) (1933, травень 28). *Неділя*, 20, 4–5.; Недільський, Ф. (1933, травень 28). Сумнів на могилі поета. фрагментомонтаж зі свята відкриття надгробника Іванові Франкові. *Неділя*, 20, 4–5.

⁵ А.К. (1933, травень 28). Фрагменти з його життя. *Неділя*, 20, 6.

⁶ А.К. (1933, травень 28). Фрагменти з його життя. *Неділя*, 20, 6.

⁷ А.К. (1933, травень 28). Фрагменти з його життя. *Неділя*, 20, 6.

⁸ Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В., (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 332.

⁹ Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В., (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 345.

¹⁰ Нагробник, І. Франка (1933, червень 4). *Мета*, 22, 2.

¹¹ Постаць Мойсея в творчості Івана Франка. XIII Академічний вечір (1936, березень 8). *Мета*, 10, 5.

¹² Каровець, М. (1932, червня 5). Католицизм та атеїзм. Будуємо нагробник Франкові. *Нова Зоря*, 41, 2.

¹³ Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 332.

Втім, слід зауважити, що поділ на окциденталістів та орієнталістів не завжди повністю корелювався з поглядами окремих священників чи мирян цих двох груп щодо культу Франка. Так, наприклад, о. Гавриїл Костельник – орієнталіст, особа наближена до митрополита Андрея Шептицького, негативно ставився до ідеї культу Франка: «Франко – раціоналіст, атеїст, матеріаліст. Він не тільки письменник цього світогляду, але zarazом завзятий пропагатор, популяризатор»¹. Власне о. Костельник був одним з перших, хто розпочав дискусію щодо культу Франка, написавши книгу «Ломання душ (з літературної критики)» (1923), в якій окремий розділ називався «Плюси і мінуси в поезії І. Франка». Ідея взаємозв'язку між естетичною літературною вартістю та релігійними поглядами поета («хто скільки втратив Бога – стільки втратив поезії») є центральною концепцією о. Костельника². Привертає увагу назва: «плюси і мінуси», що мала б підкреслити об'єктивність та нейтральність автора. Натомість з тексту розділу можна чітко простежити, що автор робить акцент на «мінусах» поезії Франка, в той час, як «плюси» залишаються на маргінесі. Чимало творів Франка о. Костельник висміював, іноді в досить саркастичному тоні. Як видається з праці, о. Костельник намагався якомога більше вкласти в голови читачів думку, що Франко був поетом доволі посереднім. І такий спосіб – нівелювати його наростаючий культ у галицькому суспільстві. Вже з самого епіграфа можна вгадати, якою буде позиція автора: «Годі бути м'яким у боротьбі двох противних світоглядів»³.

Не вважали Франка достойним пантеону національних героїв і деякі радикальні націоналісти. Хоча така групка була невелика. Її представником був Дмитро Донцов, відомий як творець та головний ідеолог інтегрального націоналізму. Донцов виділяв два націоналізми: антиклерикальний націоналізм ХІХ ст. і модерний націоналізм [в уявленні Донцова модерним націоналізмом є лише радикальний націоналізм. – І. М.]. До представників антиклерикального націоналізму, виразники якого сповідують матеріалізм, раціоналізм і соціалізм, Донцов зараховував зокрема й Івана Франка⁴. Відтак, на відміну від більшості націоналістів, які намагалися адаптувати Франка до своїх політичних поглядів, зокрема, наголошуючи на його ідеологічно-світоглядній та релігійній трансформації, Донцов навпаки – відкидав Франка, як соціаліста, матеріаліста та антиклерикала. В праці «Церква та націоналізм» (1924) Донцов схвально оцінював можливість союзу Церкви та ультра націоналізму. На його думку, їх об'єднує спільний ворог – лівий рух, та певні спільні риси, які він називав «теологічною психологією» чи «теологічним характером»: традиціоналізм, фанатична відданість своїй ідеї, примат емоційної віри над раціональним розумом, примат духовного над матеріальним⁵. Франко, з характерними для нього схильністю все піддавати сумніву, гуманізмом, вірою в людський розум та можливість побудови кращого ладу на раціональних засадах, був глибоко чужий для Донцова. Саме ці риси Донцов вважав шкідливими у Франка, про що він написав у статті «Трагедія Франка»⁶. Для світогляду ж самого Донцова важливими були протилежні риси: волонтаризм (антиінтелектуалізм), фанатичність і догматизм, віра має більше значення ніж розум⁷. Втім основне вістря критики Донцова було спрямоване на Михайла Драгоманова, який відіграв знакову роль у формуванні лівих поглядів Франка⁸. Хоча починаючи приблизно з 1933 року Донцов менш різко висловлюється про Франка, і з часом намагався його вписувати у свій світогляд. Наприклад, у статті «Плямиста гієна (*Hyæna striata*)» (1933) Донцов двічі згадував про Франка поряд з Шевченком, і робив це в позитивному тоні⁹. В статті «Згода в

¹ Костельник, Г. (2010). *Ломання душ (з літературної критики)*. В М. Ільницький (упор.), *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 346.

² Комариця, М. (2007). *Українська "католицька критика": феномен 20–30-х рр. ХХ ст.* Львів, 52.

³ Костельник, Г. (2010). *Ломання душ (з літературної критики)*. Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 323.

⁴ Донцов, Д. (1924). Церква і націоналізм. *Літературно-науковий вістник*, 5–6, 76.

⁵ Донцов, Д. (1924). Церква і націоналізм. *Літературно-науковий вістник*, 5–6, 76–80.

⁶ Донцов, Д. (1926). Трагедія Франка. *Літературно-науковий вістник*, 90, 125–130.

⁷ Детальніше про головні особливості ідеології чинного націоналізму Дмитра Донцова див: Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 151–175.

⁸ Ільницький, М. (2010). Між ідеологією та естетикою: франкознавчі дослідження міжвоєнного двадцятиліття в Західній Україні. Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 10.

⁹ Донцов, Д. (1933). Плямиста гієна (*hyæna striata*). *Вісник*, II, 6, 458–467.

сімействі» (1936) Донцов також в позитивному контексті коротко згадував Франка¹.

З націоналістичного кола «Вістника» критику світогляду Франка підтримав і Євген Маланюк: «Бога не хотів знати Франко майже ціле своє трудне й таке трагічне життя. Застерігаюся, – Бога не конфесіонального, не детермінованого яким-небудь культом, а того Бога-Духа, що вдихує в глину «дихання життя»². Трагедія Франка полягала, на думку Маланюка в тому, що «ціле життя Франко тримав в собі на ланцюгах розуму свій велетенський поетичний дар, мов скованого Прометея. Держав він свій дух пазурами раціоналізму, щоб в кінці життєвого шляху в мороці божевілля... зрозуміти на самім собі, що Дух – існує»³. Погляди націоналістичних «вісниківців» на світогляд Франка так зрезюмував А. Ленчик у статті «Франко проти Драгоманова» (1933): «Наш журнал так само, як ЛНВ від 1922 р., завжди критично ставився до Івана Франка, признаючи рівночасно його великий інтелект. Не приймали ми в нім його раціоналізму («розуму без віри основ»), не приймали його гуманітаризму, ні матеріалізму, чуже нам було подекуди негативне відношення Франка до Шевченка (до того, що було ціллю Кобзаря), чужа підстава (не завжди усвідомлена) його життєвої мудрости і бажання увільнитися від того, що він називав «життя дикий вир»⁴.

Більш запеклою була дискусія щодо того, який образ Франка потрібно вшановувати. І в цій дискусії добре помітне бажання монополізувати право на культ Франка та використати його в якості символічного капіталу для власних партійних інтересів. Доволі часто сторони вдавалися до критики своїх опонентів, звинувачуючи їх, в кращому випадку, в нерозумінні ідей Франка, в гіршому – у їх зумисній фальсифікації. «Громадський голос» (орган Української Соціалістично-Радикальної Партії) навіть в кількох номерах зробив огляд галицької преси, яка писала про Франка з нагоди річниці його смерті та відкриття пам'ятника⁵. І в кожному з оглядів критикувалося те, як газети різних спрямувань показують «неправильний» образ Франка або не приділяють йому належної уваги. Але, коли «Громадський голос», принаймні, намагався зробити цю критику своїх опонентів розгорнутою та аргументованою, то деякі видання робили це доволі спрощено, зводячи всіх до спільного знаменника. Ось, наприклад, уривок з «Української думки» (видання комуністичного напрямку): «Отже ж, всі вони і зоологічні націоналісти і ундівці і радикали і уседепівці стараються «святкувати» пам'ять Франка по своєму, т. зн. улаштовуючи щороку куртуазні спектаклі, на яких звуть тоді Франка і «пророком», і «Мойсеєм» і «Прометеєм», роблячи при тому з него свого націоналістичного, ундівського, радикального, уседепівського типово-галицького «фаміліянта»⁶.

Тема «Франко і релігія» теж використовувалася у цих дискусіях. Видання лівого спрямування («Українська думка», «Люстрована газета», «Вперед», «Громадський голос») намагалися представити Франка, як антиклерикала та борця з релігією. Преса лівого спрямування теж намагалася монополізувати Франка, не рідко вдаючись до взаємної критики⁷. Втім, у «боротьбі за Франка» вони використовували подібну риторіку. До спільних належало зокрема, проголошення Франка поетом працюючих робітників та селян. «Без сумніву Франко належить до цілого народу, але він був остається в першій мірі поетом працюючих мас, всіх гноблених і визискуваних»⁸. Також газети лівого спрямування робили один з головних акцентів на протиставленні Франка і тодішньої клерикальної та націонал-патріотичної інтелігенції. Вони намагалися звинуватити своїх опонентів з правого табору цинічності: «За життя Франка робила святоюрська кліка все, щоби дошкулити Франкові.... Та коли помер, прислала попа на його похорони, бо оцінила, що це може сильно пошкодити церкві, якщо похорон такого визначного чоловіка відбудеться без попа. Тепер

¹ Донцов, Д. (1936). Згода в сімействі. *Вісник*, III, 7-8, 587–606.

² Маланюк, Є. (2010). В пазурах раціоналізму (до трагедії Франка). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 306.

³ Маланюк, Є. (2010). В пазурах раціоналізму (до трагедії Франка). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 308.

⁴ Ленчик, А. (1933). Франко проти Драгоманова. *Вісник*, III, 7-8, 585.

⁵ Українська преса про Івана Франка. Частина I (1933, червень 10). *Громадський голос*, 22, 5–6.; Українська преса про Івана Франка. Частина II (1933, червень 17). *Громадський голос*, 23, 4–5.; Українська преса про Івана Франка. Частина III (1933, червень 24). *Громадський голос*, 24, 5–6.

⁶ Іван Франко (25.VIII.1956 – 28.V.1916 – 28.V.1933) (1933, травень 27). *Українська думка*, 27, 1.

⁷ Відгуки Франкового свята (1933, червень 17). *Українська думка*, 23, 5.; Як УСДП "звеличала" пам'ять Івана Франка (1933, червень 17). *Українська думка*, 23, 5.; Ідеали Івана Франка (1934, травень 26). *Громадський голос*, 19, 2.; Українська преса про Івана Франка. Частина III (1933, червень 24). *Громадський голос*, 24, 5–6.

⁸ Каміняреві (1933, червень 1). *Вперед*, 1, 2.

улаштувала по ньому панахиду, знаючи добре, що він ніколи не був віруючим»¹. На переслідуванні та цькуванні Франка неодноразово наголошував «Громадський голос»: «А «свої» клерикально-патріотичні «верхи» викинули його з товариств, його поезію уважали одним скандалом, а його самого скаженим вовком»². «Проти нього повстало все інтелігентське українське громадянство того часу, клерикальне, неосвічене, егоїстичне і заполохане. «Народовці» обвиняли Франка... за зраду народу, а вкупі з москвофілами за соціалізм та атеїзм»³. «Нині портрет Франка висить у «Просвіті», а рівночасно ладяться робити святочний обхід тому Голові «Просвіті», що викинув був Франка з членів Товариства»⁴.

«Громадянський голос», на відміну від «Української думки», намагався представити Франка не тільки, як борця проти соціального гніту, але й і як борця проти національної несправедливості. На думку «Громадського голосу», саме такий образ Франка найбільше відповідав дійсності, і лише вони його перейняли його ідеї та ідеали в цілісності⁵. Ідеали Франка є вселюдські і незмінні: воля, правда і праця. А всі прихильники старого ладу, всякої фашистської чи комуністичної диктатури є ворогами ідеалів Івана Франка⁶. Звісно ж «Громадський голос», як орган Української Соціалістично-Радикальної Партії, мав перевагу в тому, що Іван Франко стояв біля її витоків. Це давало членам цієї партії моральну перевагу проголошувати себе його прямим послідовниками, і таким чином монополізувати право на «правильну» інтерпретацію Франка.

Втім, те, що Франко вийшов з Радикальної партії, давало певний козир також і опонентам радикалів-соціалістів. «Франко свідомо розійшовся з радикальною партією, бо його пророче слово призначене було для всіх українців», – писав анонімний автор в «Нашому прапорі»⁷. Цікаво, що Радикальну партію періоду членства в ній І. Франка, націоналісти з «Нашого клича» представляли, як соціалістичну лише за формою, але на практиці вона сповідувала національні принципи, борючись проти поляків та політики українсько-польського порозуміння, відомої як «нова ера». А вихід Франка з цієї партії був якраз пов'язаний з її ідеологічним поворотом ліворуч⁸. Деякі націоналісти обирали іншу стратегію: визнаючи молодого Франка соціалістом-революціонером та позитивістом-матеріалістом, вважали це наслідком впливу епохи ХІХ століття, коли в Європі ці ідеї були популярними. Але в ХХ столітті світ змінився, і разом з ним змінився і сам Франко⁹.

Спільна риса газет націоналістичного («Наш клич», «Наш прапор», «Українські вісти») та національно-ліберального («Діло», «Новий час») спрямувань – це намагання представити Франка, як героя, який ставив собі за головну мету боротьбу проти національного гніту. Головна теза, яку намагалися відстояти націоналісти – Франко належить усій нації, а не якійсь окремій партії. Втім, фактично, гасло «Франко для всієї нації», на практиці означало «Франко для націоналістів». Причому, попри боротьбу проти ідеологічних ворогів – лівих, всередині національного табору теж йшла боротьба за те, хто ж краще розуміє Франка і послідовніше втілює його національні заповіді. Як приклад, «Наш Клич» ось в такий спосіб відреагував на критику молоді, яка закидала луговиків камінням на відкритті надгробника Франкові: «Ось підняли вони [йшлося про інших правих, які критикували цю бійку – І. М.] страшний вереск на націоналістів, як розбивачів єдино-національної метушні, яку вони називають «єдино-національним фронтом»¹⁰.

Що стосується питання релігійності Франка, то воно для націоналістів не відіграло важливої ролі – як це було у випадку з клерикалами чи лівими, для яких це питання було принциповим. Принаймні, в публікаціях газет «Наш прапор», «Наш клич», «Українські вісти» цьому питанню приділялося мало уваги. Це й не дивно, адже ідеологія націоналізму ставить інтереси нації на перший план. І служіння нації є найважливішим критерієм відбору національних героїв, а їхня релігійність – це вже питання другорядне. Втім, націоналістам все таки не вдавалося повністю оминати це питання. Але це було радше наслідком контрдискурсу до лівого дискурсу. Оскільки, для

¹ Відгуки Франкового свята (1933, червень 17). *Українська думка*, 23, 5.

² Наш перший каменярь (1933, травня 27). *Громадський голос*, 20, 2.

³ М. Ц. (1935, травень 25). Поет-Борець (Іван Франко 15.VIII.1956 – 28.V.1916). *Громадський голос*, 19, 2.

⁴ На українським годиннику (1933, травень 27). *Громадський голос*, 20, 3.

⁵ Українська преса про Івана Франка (1933, травень 28). *Громадський голос*, 22, 5.

⁶ Ідеали Івана Франка (1934, травень 26). *Громадський голос*, 19, 2.

⁷ Нація понад партії (1936, травень 26). *Наш прапор*, 61, 2.

⁸ З приводу Франкового свята (1933, червень 11). *Наш клич*, 12, 1.

⁹ Іванейко, М. (1936, червень 1). Шлях Івана Франка. *Українські вісти*, 124, 2.

¹⁰ Багато вереску знічев'я...(по відкритті надгробника І. Франкові) (1933, червень 18). *Наш клич*, 13, 1.

лівих на той час позиціонування себе, як антиклерикальних, а для комуністичного спектра позиціонування себе, як атеїстів, було важливим, то відповідно творення образу Франка антиклерикала, матеріаліста, атеїста – було одним із способів для лівих монополізувати право на культ Франка. Отже, якщо опоненти націоналістів творять образ Франка-атеїста, то у «боротьбі за Франка» для націоналістів тактично вірним було б наголосити на релігійності поета. У відповідь на спробу «Нової Зорі» зробити з Франка – «предтечу большевизму»¹, націоналістичний «Наш прапор» із запалом критикував автора цієї статті, який: «невідомо котрий уже раз наводить «безбожницькі» уривки з Франкових творів, хоч добре знає, що з тих самих творів можна навести куди більше уривків, які б могли засвідчити про боговійність, з якою Поет ставився до християнства й релігії взагалі»². В статті газети «Українські вісти» під промовистою назвою «Франко наш» О. Бабій писав, що Франко «говорить про релігію як людина глибоко релігійна»³. Є також згадка про еволюцію в бік релігійності в статті М. Іванейка «Шлях Франка»⁴.

Одним з найбільш активних в цій «боротьбі за Франка» було УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання), пресовим органом якого була газета «Діло». В 1932 році саме газета «Діло», а не «Мета», вела полеміку з «Новою Зорею» щодо релігійних поглядів Франка і доцільності його вшанування. Активний сплеск дискусії був пов'язаний з відкриттям надгробного пам'ятника Франкові, яке спершу планували зробити 23 жовтня 1932 р.⁵ (втім потім перенесли на травень 1933 р.). В 1932 р. «Діло» надрукувало ряд статей, які намагалися спростувати аргументи дописувачів «Нової Зорі», що Франко атеїст і взагалі не годиться для того, щоб бути в пантеоні національних героїв⁶. Образ Франка, який фігурував у «Ділі» є образ поета релігійного, але не за дотриманням зовнішніх форм і ритуалів, а внутрішньо релігійного, щиро люблячого людей. Ця релігійність Франка протиставлялася догматизму та фанатизму, «релігійності «митарів» та «фарисеїв», для яких він не мав милосердя»⁷. У своєму фанатизмі вони «на ціле небо ближчі до большевизму, ніж Франко, з творів якого не одна з найкращих християнських чеснот»⁸. Втім, вже у 1933 р. «Діло» передало естафету «Меті», і волило не втручатися у дискусію з «Новою Зорею».

Оскільки Франко – «людина пера», то важливою тактичною складовою боротьби у дискусіях щодо культу Франка було використання віршів або окремих уривків з його творів (переважно художніх, хоч часом і наукових теж), які б мали підкріпити думку, що її обстоює редакція газети. Інколи це нагадувало битву творів чи битву цитат. Дописувачі змагалися, хто влучнішою цитатою з творів Франка доведе правдивість своєї позиції.

«Нова Зоря» публікувала чи апелювала до тих віршів, що доводили атеїзм Франка чи його революційні настрої. Зокрема, часто вдавалися до цитування «Ех nihilo (монолог атеїста)» (1885 р.), зокрема рядків: «Non Deus hominem, sed homo Deum [Не Бог чоловіка, але чоловік Бога.] / Ex nihilo creavit [З нічого сотворив] – в сих словах / Лежить здобуток весь моєї праці, / Науки й думки. В них Америка / Моя...»⁹.

Отець Лев Бурнадз серед шкідливих творів Франка згадував, зокрема, «Вічний революціонер» і «Товаришам з тюрми», які, на його жаль, змушують декламувати дітей та підлітків на Франкових святах¹⁰. Розлога критика атеїстичних та матеріалістичних мотивів у Франка міститься у книзі

¹ А.Ч. (1933, червень 1). Предтеча большевизму І. Франко і українська суспільність на тлі його надгробника. *Нова Зоря*, 39, 2.

² Слина і їдь (1933, червень 8). *Наш прапор*, 44, 2.

³ Ол. Б. (1936, червень 9). Франко Наш. *Українські вісти*, 130, 2.

⁴ Іванейко, М. (1933, червень 1). Шлях Івана Франка. *Українські вісти*, 124, 2.

⁵ Перед Відкриттям нагробника Івана Франка (1932, вересень 22). *Діло*, 211, 1.

⁶ Чи Франко був безбожником? (1932 червень 14). *Діло*, 129, 1.; Чи Франко заслужив на нагробник? (1932, червень 23). *Діло*, 136, 1.; Стефанович, А. (1932, червень 24). В обороні пам'яті Франка. *Діло*, 137, 1.; Грозикова, О. (1932, червень 26). Чому франко перед смертю не сповідався?! *Діло*, 139, 3.

⁷ Чи Франко був безбожником? (1932 червень 14). *Діло*, 129, 1.

⁸ Чи Франко заслужив на нагробник? (1932, червень 23). *Діло*, 136, 1.

⁹ Апеляція до цієї поеми, зокрема до вищезгаданої цитати, використовується у таких статтях «Нової Зорі»: Назарук, О. (1932, червень 19). Довкруги культу Франка. *Нова Зоря*, 45, 3.; Назарук, О. (1937, листопад 21). Значіння форми для ідеології. З приводу останніх подій в Т-ві Письменників і Журналістів ім. І. Франка. *Нова Зоря*, 89, 3.; А.Ч. (1933, червень 1). Предтеча большевизму І. Франко і українська суспільність на тлі його надгробника. *Нова Зоря*, 39, 2.

¹⁰ Бурнадз, Л. (1932, червень 30). Що переймають з творів Івана Франка, за що в нас йому поклін складають. *Нова Зоря*, 48, 3.

«Ломання душ (з літературної критики) о. Гавриїла Костельника. Зокрема, автор критикував вірші «Товаришам з тюрми»: «Сухе се, плитке, демагогічно-тенденційне, вивчене, непоетичне – експозитивна чужої мудрости. Одне аж надто ясне «Вірую»: повний самопевний атеїзм»¹ та «Вічний революціонер»: «Ні краплі поезії в тому. Партійна програма, а не поезія»². Також автор іронізував з Франка, який «у памфлеті «Страшний суд» не хоче діставатися до неба, бо там ріжна «худоба», попи, інквізитори, «сухоребрі аскети», каноністи, догматисти і різні «шерстокрилі її почвари» – все те, чого Франко не любить»³. О. Назарук наводив на доказ Франкового атеїзму та матеріалізму вірш «Душа безсмертна» (1886 р.) з циклу «Зів'яле листя»: «Бо що ж є Дух той? Сам чоловік його / Создав з нічого, в кожній, порі й землі / Дав йому свою подобу, / Сам собі пана й тирана творить. / Одно лиш вічне без початку й кінця, / Живе і сильне, - се є матерія: / Один атом її тривкійший, / Ніж всі боги, всі Астарти й Ягве»⁴

Втім, автори публікацій у «Новій Зорі» не вважали всю творчість Франка шкідливою. Чимало з них підкреслювали, що деякі Франкові твори мають велику літературну цінність: «є й такі, котрі кожний монастир може давати до читання дітям у сиротинцях, кожний священник може поручати молоді нашого народу»⁵, однак не слід приймати всю творчість Франка, як таку, що варта схвалення. Так, о. Гавриїл Костельник схвально оцінив «Панські жарти», бо в них «Франко (виїмково!) дуже симпатично змалював священника й Церков»⁶ і «раціоналізму (який так фатальний для «Мойсея») тут нема»⁷. Отець Лев Бурнадз писав, що школярам на Франкових святах доцільно було б декламувати «Прольог до «Мойсея» або «Наймити» або хоч би «Каменярі». Може який-небудь менший вірш, з якого видно, що Франко є на правду патріотом України»⁸. Осип Назарук навіть прямим текстом закликав ввести цензуру щодо деяких творів Франка: «Та з його творчости можна зробити тільки вибір, а цілоти її ставити як предмет культу не вільно. Значить: цензура? Так, цензура! Бо коли не буде розумної цензури, то потому допустимо буквально всьо, як на схід від нас допустили й полюбили всьо, що йшло «на ліво»⁹. Слід сказати, що погляд щодо певної цензури та відбору творів Франка розділяли й дописувачі «Мети», оскільки вони розуміли певні антицерковні тенденції деяких з цих творів: «Відкидаючи з творчости Івана Франка все те, що на неї нанесли холодні вітри матеріалістичних, соціалістичних і лібералістичних доктрин, – ми не маємо причини відкидати того, що в його творчости велике, гарне, а передусім добре»¹⁰.

Газети лівого спрямування звинувачували правих в бажанні цензурувати деякі «невигідні» їм твори Франка і критикували це: «Між учасниками [відкриття надгробника Франка – І.М.] було багато таких, які за життя кидали на нього каміння. Вони й сьогодні раді би сховати 90% творів Івана Франка перед народними масами»¹¹. «Колись Франка еліміновано зі суспільности, сьогодні елімінується суть його духовної спадщини, а визбирується з неї невеликими відривками лише те, що може підійти під смак реакційного колтунства»¹². Також були звинувачення у фальшуванні ідей Франка. «Укр[аїнські] бурж[уазні] публіцисти забувають невигідні місця Франкової думки, а ви двигают на перший плян думки, які прийнятні для буржуазії, або видаються бути прийнятними»¹³, – писалося в «Ілюстрованій газеті». «Громадський голос» надрукував витяги з Франкової програми

¹ Костельник, Г. (2010). Ломання душ (з літературної критики). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 334.

² Костельник, Г. (2010). Ломання душ (з літературної критики). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 329.

³ Костельник, Г. (2010). Ломання душ (з літературної критики). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 352.

⁴ Назарук, О. (1932, червень 19). Світогляд Франка. Чи може наш нарід прийняти його культ? *Нова Зоря*, 45, 3.

⁵ Назарук, О. (1932, червень 19). Світогляд Франка. Чи може наш нарід прийняти його культ? *Нова Зоря*, 45, 3.

⁶ Костельник, Г. (2010). Ломання душ (з літературної критики). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 33.

⁷ Костельник, Г. (2010). Ломання душ (з літературної критики). Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 336.

⁸ Бурнадз, Л. (1932, червень 30). Що переймають з творів Івана Франка, за що в нас йому поклін складають. *Нова Зоря*, 48, 3.

⁹ Назарук, О. (1932, червень 26). Чи добре було б у молодь вщипити культ Франка? *Нова Зоря*, 47, 7.

¹⁰ Мг. (1936, червень 21). З літературного життя. «Дражлива тема». *Мета*, 25, 3.

¹¹ Свято відкриття надгробника Іванові Франкові (1933, червень 21). *Громадський голос*, 21, 1.

¹² Іван Франко (25.VIII.1956 – 28.V.1916 – 28.V. 1933) (1933, травень 27). *Українська думка*, 27, 1.

¹³ Р.С. (1933, червень 4). Франко й патріоти. *Ілюстрована газета*, 7, 2.

«Чого хоче Галицька Робітницька Громада?» (1881 р.) з наголошенням у вступі: «Подасмо цю першу Франкову програму, щоб бачили читачі, що Іван Франко був зовсім не таким, як його фальшують деякі «націоналістичні» панахидники»¹.

Ті самі твори, що цитувала «Нова Зоря» для критики Франка, газети лівого спрямування («Українська думка», «Ілюстрована газета», «Громадський Голос») використовували для його звеличення і представлення як свого ідеологічного попередника і наставника. «Українська думка» в 17-ту річницю смерті І. Франка випустила першу шпальту портрет Франка та його відомий вірш «Вічний революціонер» під портретом². На цій же сторінці була стаття, в якій підкреслювалося: «Франко був довгий час єдиним діячем і письменником, через твори котрого в затухлу, напів патріархальну – напів феодальну Галичину просякли ідеї європейського поступу й соціалізму»³. В 20-му числі «Української думки» за 1933 рік поміщено поему «Ex nihilo (монолог атеїста)»⁴ та певну передмову до неї під назвою «Франко як вільнодумець»⁵. В останній зазначається, що поема «Ex nihilo» «вистане за цілий научний трактат, за цілу автобіографію [Франка. – І. М.]»⁶. Натомість в радянофільських «Українській думці» та «Ілюстрованій газеті» не можна знайти жодних згадок про те, що Франко є автором «Мойсея» чи «Івана Вишенського». Натомість в «Громадському Голосі» та «Каменярх» подекуди друкувався пролог поеми «Мойсей»⁷.

Зазначимо також, що цитували переважно художні твори Франка, до цитувань наукових та публіцистичних праць Франка вдавалися значно рідше. Окрім «Громадського голосу», що надрукував «Чого хоче галицька робітнична громада?»⁸, покликання на цю програму є і в «Ілюстрованій газеті»⁹. Щоправда, в статтях «Ілюстрованої газети» Франковий соціалізм трактувався як «дрібнобуржуазний, анархістсько-синдикалістський, прудонівський», і він так і не зміг повністю зрозуміти «справді наукового соціалізму Маркса»¹⁰. Але не зважаючи на нібито «неправильний» соціалізм Франка, його ідея все ж «направлена проти гнобителів, проти шляхти та буржуазії»¹¹.

Газети національного спрямування робили головний акцент на Франкові, як авторі поем «Мойсей» та «Івана Вишенський». Газета «Наш прапор» у номері, центральною темою якого є роковини Івана Франка, помістила «Народе мій» (пролог до поеми «Мойсей»)»¹². Написання «Мойсея» робило Франка героєм національного пантеону в очах націоналістів. А всякі способи репрезентації його, як лівого та інтернаціоналіста, для них були «глузом над його пам'яттю»¹³. В статті «Франко наш» Олесь Бабій ось так описував «Мойсея»: «Ось у найкращім творі Франка «Мойсей», яка страшна могутня сила національної пристрасти, національного почуття, які пророчі слова співця бездержавної нації»¹⁴. Також Бабій згадував пісню «Не пора», написану на вірш Франка: «коли б хто ту пісню заспівав у Києві [Бабій пише ці рядки в 1936 р., коли в СРСР політичні репресії майже досягають свого піку. – І.М.], то большевики повезли б його на Соловки»¹⁵.

«Мойсея» та «Івана Вишенського» використовували як доказ того, що Франко був глибоко віруючою людиною. О. Бабій писав: «Далі читаю «Вишенського». Боже! Та ж Франко оспівує прегарний тип монаха, вживається в його релігійні настрої, говорить про релігію як людина глибоко релігійна»¹⁶. Д. Скитський в «Ділі» порівнював трьох Франкових героїв: Каїна, Вишенського й

¹ Франкова соціалістична програма (1936, травень 23). *Громадський голос*, 19, 2.

² Франко, І. (1933, травень 27). Вічний революціонер. *Українська думка*, 27, 1.

³ Іван Франко (25.VIII.1956 – 28.V.1916 – 28.V. 1933) (1933, травень 27). *Українська думка*, 27, 1.

⁴ Франко, І. (1933, травень 27). Ex nihilo (монолог атеїста). *Українська думка*, 27, 3–4.

⁵ Іван Франко як вільнодумець (1933, травень 27). *Українська думка*, 27, 2–3.

⁶ Іван Франко як вільнодумець (1933, травень 27). *Українська думка*, 27, 3.

⁷ Франко, І. (1926, травень 29). Прольог до «Мойсея». *Громадський голос*, 21, 2.; Франко, І. (1936). Прольог. *Каменярі*, 5, 1.

⁸ Франкова соціалістична програма (1936, травень 23). *Громадський голос*, 19, 2.

⁹ А.Р. (1933, травень 15). Соціалізм Івана Франка. *Ілюстрована газета*, 6, 7.

¹⁰ А.Р. (1933, травень 15). Соціалізм Івана Франка. *Ілюстрована газета*, 6, 7.

¹¹ Річицький, А. (1933, травень 15). Каменяр соціалізму. *Ілюстрована газета*, 6, 6.

¹² Франко, І. (1933, травень 28). Народе мій (Прольог до «Мойсея»). *Наш прапор*, 41, 2.

¹³ Немов не двадцятиліття (1936, червня 4). *Українські вісти*, 126, 2.

¹⁴ Ол. Б. (1936, червня 9). Франко Наш. *Українські вісти*, 130, 2.

¹⁵ Ол. Б. (1936, червня 9). Франко Наш. *Українські вісти*, 130, 2.

¹⁶ Ол. Б. (1936, червня 9). Франко Наш. *Українські вісти*, 130, 2.

Мойсея. Автор зробив головний акцент на сумніві всіх трьох персонажів, як ознаці або передвіснику їхньої релігійності, проводячи аналогію зі «Сповіддю» св. Августина¹. Католицька «Мета», згадуючи Франка, також акцентувала власне на цих творах, оскільки його головні герої тісно пов'язані з релігією. Зокрема, «Мета» надрукувала статтю про академічний вечір пам'яті Франка, на якому виступив д-р К. Чехович з темою «постать Мойсея у творчості Франка». Головною тезою статі є те, що Франко у творчості еволюціонував від інтернаціоналістичних поглядів («Каменярі», «Смерть Каїна») до творів, в яких на перший план висувуються проблеми нації («Іван Вишенський», «Мойсей»)². І деякі католицькі та націоналістичні критики Франка не добачають, що «Франка вічного революціонера давно й остаточно опрокинув, давно перемиг Івана Франка, національний поет, творець «Мойсея»³.

Про подібний вечір тільки присвячений темі Івана Вишенського йдеться ще в одній з статей «Мети». В ній теж наголошується на еволюції Франка від лівих поглядів до правих, і зокрема наголошується, що Франко писав, що «християнство – це поступовий чинник»⁴. М. Іванейко в «Українських вістях» так писав про цю творчу і життєву трансформацію Франка: «Від вічного революціонера до національного героя, що все він віддає, щоби з рабів зробити націю на Божій угоді – ось правдивий шлях Івана Франка»⁵.

Дещо більш нестандартно використав аргумент творчості о. Олександр Стефанович, апелюючи до проявів любові в творах Франка як доказах його правдивої релігійності: «А прецінь у творах Франка проявляється така глибока, предивна і правдива християнська любов до найбільш братів свого народу, про яких здавалося би весь світ забув і ними зовсім не опікується»⁶. Подібно до о. Стефановича писав і К. Чехович, що навіть на стадії захопленням соціалізмом та інтернаціоналізмом, головним мотором праці та творчості Франка була «любов до всіх», «любов до абстрактної людини»⁷.

На нашу думку, досить влучно охарактеризував тему релігійних образів у творчості Франка Дмитро Козій: «Чисто релігійні ідеї та образи мають для поета тільки значення символів, щоправда, з досить сильним чуттєвим забарвленням... При всьому Франковому скептицизмі релігійні образи й символи зберегли для поета дивну живучість»⁸.

Зауважимо, що, якщо проаналізувати хронологію тих творів Франка, які цитувалися у міжвоєнній «боротьбі за Франка», то можна помітити, що ліві та клерикали з «Нової Зорі» цитували переважно твори молодого Франка, періоду 1870-80-их років: «Говаришам із тюрми» (1878) «Ботокуди» (1880), «Вічний революціонер» (1880), «Чого хоче галицька робітничка громада?» (1881), «Ех nihilo» (1885), «Душа безсмертна» (1886). Натомість праві цитували більше зрілого Франка: «Іван Вишенський» (1900), «Мойсей» (1905), «Що таке поступ» (1903). Тому в останніх був певний козир, яким вони часто і користувалися, а саме, наголос на тому, що поет пережив внутрішню ідеологічну еволюцію від атеїста революціонера до віруючого націоналіста. Втім, винятком є вірш Франка «Не пора», написаний у 1880-му році. Однак він є більш національного аніж соціального спрямування, тому має популярність серед націоналістів.

Підсумовуючи, зазначимо, що в 1920 – 30-ті на сторінках галицької преси велася запеклі дискусії щодо того, якого Франка потрібно вшановувати. В цих дискусіях можна виокремити два ключові питання. Перше питання: потрібно чи не потрібно вшановувати Франка як героя? Друге питання: який образ Франка піддавати культурі? Що фактично означало питання: хто має право вшановувати Франка, як свого героя? Активний спротив культурі Франка чинила церковна група ГКЦ на чолі з єпископом Григорієм Хомишиним, відома як окциденталісти. На сторінках часопису «Нова Зоря» вони творили образ Франка атеїста, матеріаліста, раціоналіста, що на їхню думку, спричинився до руйнівного впливу на частину українського суспільства. Їм опонувала інша група

¹ Скитський, Д. (1932, травень 26). Три Франкові постаті (Каїн – Вишенський – Мойсей). *Діло*, 114, 2.

² Постать Мойсея в творчості Івана Франка. XIII Академічний вечір (1936, березень 8). *Мета*, 10, 4–5.

³ Багато вереску знічев'я... (по відкритті надгробника І. Франкові) (1933, червень 18). *Наш ключ*, 13, 1.

⁴ Постать Вишенського в творчості Івана Франка (1937, березень 28). *Мета*, 12, 5.

⁵ Іванейко, М. (1936, червень 1). Шлях Івана Франка. *Українські вісти*, 124, 2.

⁶ Стефанович, А. (1932, червень 24). В обороні пам'яті Франка. *Діло*, 137, 1.

⁷ Чехович, К. (2010). Постать Мойсея в творчості І. Франка. Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 381.

⁸ Козій, Д. (2010). Франкові моралістичні поезії на старій основі. Ільницький, М. (упор.). *Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 403.

ГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким, відома як орієнталісти (виняток з цієї групи становив о. Гавриїл Костельник, який в питанні культу Франка притримувався думки протилежного табору). З одного боку, радянські з «Української думки» та соціал-радикали з «Громадського Голосу» акцентували на тому, що Франко був атеїстом та антиклерикалом, а вшанування його з боку клерикалів та націонал-патріотів є цинізмом, оскільки Франко начебто боровся проти таких за свого життя. З іншого боку, націоналісти («Наш клич», «Наш прапор», «Українські вісти»), націонал-ліберали («Діло») та клерикали-орієнталісти («Мета») намагалися витворити образ Франка-патріота та віруючої людини (або принаймні людини, яка пережила еволюцію від атеїзму до віри в Бога, від лівих поглядів до правих). В цій дискусії неважко помітити бажання монополізувати право на культ Франка та використати його для власних партійних інтересів. Фактично, кожна з груп, намагалася адаптувати світогляд Франка відповідно до власних переконань. Навіть всередині лівого та правого таборів йшли суперечки, хто ж більш «правильно» розуміє ідеали та світогляд Франка.

References

1. A.Ch. (1933, chervnya 1). Predtecha bol'shevyzmu I. Franko i ukrayins'ka suspil'nist' na tli yoho nadhrobnyka. *Nova Zorya*, 39, 2.
2. A.K. (1933, travnya 28). Frahmenty z yoho zhyttya. *Nedilya*, 20, 6.
3. A.R. (1933, travnya 15). Sotsyializm Ivana Franka. *Ilyustrovana hazeta*, 6, 7.
4. Bahan, O. (2004). Postat' ta ideyi Ivana Franka kriz' pryvymu filosofiyi irratsionalizmu D. Dontsova. V Tserkva. *Natsiya. Kul'tura: Ivan Franko i relihiya. Drohobych: Kolo*, 1, 54–70.
5. Bahan, O. (2004). Postati y epokhy (Havryyil Kostel'nyk contra Ivan Franko). V Tserkva. *Natsiya. Kul'tura: Ivan Franko i relihiya. Drohobych: Kolo*, 1, 73 – 82.
6. Bahato veresku znichev"ya...(po vidkrytti nadhrobnyka I. Frankovi). (1933, chervnya 18). *Nash klych*, 13, 1.
7. Burnadz, L. (1932, chervnya 30). Shcho pereymayut' z tvoriv Ivana Franka, za shcho v nas yomu poklin skladayut'. *Nova Zorya*, 48, 3.
8. Chekhovych, K. (2010). *Postat' Moyseya v tvorchosti I. Franka*. V M. Il'nyts'kyu (upor.), *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrayins'ka retseptsiya 20-30-kh rokiv XX st.* L'viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 374 – 388.
9. Chy Franko buv bezbozhnykom? (1932 chervnya 14). *Dilo*, 129, 1.
10. Chy Franko zasluhnyv na nahrobnyk? (1932, chervnya 23). *Dilo*, 136, 1.
11. Dontsov, D. (1933). Plyamysta hiyena (hyaena striata). *Vistnyk*, II, 6, 458 – 467.
12. Dontsov, D. (1926). Trahediya Franka. *Literaturno-naukovyy vistnyk*, 90, 125 – 130.
13. Dontsov, D. (1924). Tserkva i natsionalizm. *Literaturno-naukovyy vistnyk*, 5-6, 75 – 82.
14. Dontsov, D. (1936). Z'hoda v simeystvi. *Vistnyk*, III, 7-8, 587 – 606.
15. Franko, I. (1933, travnya 27). Ex nihilo (monoloh ateyista). *Ukrayins'ka dumka*, 27, 3 – 4.
16. Franko, I. (1933, travnya 28). Narode miy (Prol'og do «Moyseya»). *Nash prapor*, 41, 2.
17. Franko, I. (1936). Prol'og. *Kamenyari*, 5, 1.
18. Franko, I. (1926, travnya 29). Prol'og do «Moyseya». *Hromads'kyi holos*, 21, 2.
19. Franko, I. (1933, travnya 27). Vichnyy revolyutsioner. *Ukrayins'ka dumka*, 27, 1.
20. Frankova sotsialistychna prohrama. (1936, travnya 23). *Hromads'kyi holos*, 19, 2 – 3.
21. Gil', M. (1932, lypnya 28). De pravda? Z pryvodu poshyryvanoho «Dilom» kul'tu Franka. *Nova Zorya*, 56, 2 – 3.
22. Hirnyk, O. (2009) *Havryyil Kostel'nyk ta Ivan Franko: ideyno-filosofs'ke tlo konfliktu*. V *Materialy yuvileynoho konhresu, pryurochenoho do 150-litty Ivana Franka. Visnyk L'vivs'koho universytetu*. L'viv: LNU im. Iv. Franka, 581 – 590.
23. Holyk, R. (2011). “Henial'nyy dukh”: obraz Ivana Franka v literaturi ta kul'turi Halychyny XIX - pochatku XXI stolittya. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*. L'viv: LNU im. I. Franka, 55, 195 – 208.
24. Hrozykova, O. (1932, chervnya 26). Chomu franko pered smertyu ne spovidavsya?! *Dilo*, 139, 3.
25. Idealy Ivana Franka (1934, travnya 26). *Hromads'kyi holos*, 19, 2.
26. Il'nyts'kyu, M. (2010). Mizh ideolohiyeyu ta estetykoyu: frankoznavchi doslidzhennya mizhvoyennoho dvadtsyatylittya v Zakhidniy Ukraini. Il'nyts'kyu, M. (upor.), *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrayins'ka retseptsiya 20-30-kh rokiv XX st.* L'viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 3 – 24.
27. Ivan Franko (25.VIII.1956 – 28.V.1916 – 28.V. 1933) (1933, travnya 27). *Ukrayins'ka dumka*, 27, 1.
28. Ivan Franko yak vil'nodumets'. (1933, travnya 27). *Ukrayins'ka dumka*, 27, 2 – 3.
29. Ivaneyko, M. (1936, chervnya 1). Shlyakh Ivana Franka. *Ukrayins'ki visty*, 124, 2.
30. K.P. (1933, chervnya 4). V dukhoviy pamorotsi. Z pryvodu vidkryttya nadhrobnyka Frankovi. *Nova Zorya*, 40, 2 – 3.
31. Kaminyarevi. (1933, chervnya 1). *Vperid*, 1, 2.
32. Karovets', M. (1932, chervnya 5). Katolytsyzm ta ateyizm. Buduyemo nahrobnyk Frankovi. *Nova Zorya*, 41, 1 – 2.
33. Komarytsya, M. (2008). “Drazhlyva tema”: dyskusiyi u mizhvoyenniy Halychyni shchodo kul'tu Ivana Franka.

Paradyhma: zb. nauk. Prats'. L'viv, 3, 92 – 99.

34. Komarytsya, M. (2007). *Ukrayins'ka "katolyts'ka krytyka": fenomen 20 – 30-kh rr. XX st.* L'viv.
35. Kostel'nyk, H. (2010). Lomannya dush (z literaturnoyi krytyky). Il'nyts'kyy, M. (upor.), *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrayins'ka retseptsiya 20-30-kh rokiv XX st.* L'viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 346.
36. Koziy, D. (2010). Frankovi moralistychni poeziyi na stariy osnovi. Il'nyts'kyy, M. (upor.), *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrayins'ka retseptsiya 20-30-kh rokiv XX st.* L'viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 403.
37. Kul't Franka (1926, zhovtnya 17). *Nova Zorya*, 40, 1.
38. Lenchyk, A. (1933). Franko proty Drahomanova. *Vistnyk*, III, 7-8, 585.
39. Malanyuk, Ye. (2010). V pazurakh ratsionalizmu (do trahediyi Franka). Il'nyts'kyy, M. (upor.), *Ivan Franko u krytytsi: zakhidnoukrayins'ka retseptsiya 20-30-kh rokiv XX st.* L'viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 306.
40. M. Ts. (1935, travnya 25). Poet-Borets' (Ivan Franko 15.VIII.1956 – 28.V.1916). *Hromads'kyy holos*, 19, 2.
41. Mel'nyk, Ya. (1995). Tserkva i kul't Franka. *Ukrayins'ke literaturoznavstvo*, L'viv. 60, 35 – 49.
42. Mh. (1936, chervnya 21). Z literaturnoho zhyttya. "Drazhlyva tema". *Meta*, 25, 3.
43. Na ukrayins'kim hodynnyku (1933, travnya 27). *Hromads'kyy holos*, 20, 3.
44. Nahrobnyk I. Franka (1933, chervnya 4). *Meta*, 22, 2.
45. Nash pershyy kamenyar (1933, travnya 27). *Hromads'kyy holos*, 20, 2.
46. Natsiya ponad partiyi (1936, travnya 26). *Nash prapor*, 61, 2.
47. Nazaruk, O. (1932, chervnya 26). Chy dobre bulo b u molod' vshchipyty kul't Franka? *Nova Zorya*, 47, 6 – 7.
48. Nazaruk, O. (1932, chervnya 19). Dovkruhy kul'tu Franka. *Nova Zorya*, 45, 2 – 3.
49. Nazaruk, O. (1932, chervnya 19). Svitohlyad Franka. Chy mozhe nash narid prynyaty yoho kul't? *Nova Zorya*, 45, 3.
50. Nazaruk, O. (1937, lystopada 21). Znachynnya formy dlya ideol'ogiyi. Z pryvodu ostannikh podiy v T-vi Pys'mennykiv i Zhurnalistiv im. I. Franka. *Nova Zorya*, 89, 3 – 4.
51. Nedil's'kyy, F. (1933, travnya 28). Sumniv na mohyli poeta. fragmentomontazh zi svyata vidkryttya nadhrobnyka Ivanovi Frankovi. *Nedilya*, 20, 4 – 5.
52. Nemov ne dvadtsyatylittya (1936, chervnya 4). *Ukrayins'ki visty*, 126, 2.
53. Ol. B. (1936, chervnya 9). Franko Nash. *Ukrayins'ki visty*, 130, 2.
54. Pered Vidkryttyam nahrobnyka Ivana Franka (1932, veresnya 22). *Dilo*, 211, 1.
55. Pokhoron Ivana Franka (za M. Voznyakom). (1933, travnya 28). *Nedilya*, 20, 4 – 5.
56. Postat' Moyseya v tvorchosti Ivana Franka. XIII Akademichnyy vechir. (1936, bereznya 8). *Meta*, 10, 4 – 5.
57. Postat' Vyshens'koho v tvorchosti Ivana Franka. (1937, bereznya 28). *Meta*, 12, 5.
58. R.S. (1933, chervnya 4). Franko y patrioty. *Ilyustrovana hazeta*, 7, 2.
59. Richyts'kyy, A. (1933, travnya 15). Kamenyar sotsializmu. *Ilyustrovana hazeta*, 6, 5 – 6.
60. Shche v spravi I. Franka (prodovzhennya). (1933, zhovtnya 1). *Meta*, 39, 4.
61. Skyts'kyy, D. (1932, travnya 26). Try Frankovi postati (Kayin – Vyshens'kyy – Moysey). *Dilo*, 114, 2.
62. Slyna i yid'. (1933, chervnya 8). *Nash prapor*, 44, 2.
63. Stefanovych, A. (1932, chervnya 24). V oboroni pamyaty Franka. *Dilo*, 137, 1.
64. Svyato vidkryttya nadhrobnyka Ivanovi Frankovi (1933, chervnya 21). *Hromads'kyy holos*, 21, 1.
65. Vidhuky Frankovoho svyata (1933, chervnya 17). *Ukrayins'ka dumka*, 23, 4 – 5.
66. Vidkryttya nadhrobnyka Ivana Franka. Prohrama svyat. (1933, travnya 28). *Nedilya*, 20, 1.
67. Ukrayins'ka presa pro Ivana Franka. Chastyna I (1933, chervnya 10). *Hromads'kyy holos*, 22, 5 – 6.
68. Ukrayins'ka presa pro Ivana Franka. Chastyna II (1933, chervnya 17). *Hromads'kyy holos*, 23, 4 – 5.
69. Ukrayins'ka presa pro Ivana Franka. Chastyna III (1933, chervnya 24). *Hromads'kyy holos*, 24, 5 – 6.
70. Yak USDP "zvelychala" pam"yat' Ivana Franka (1933, chervnya 17). *Ukrayins'ka dumka*, 23, 5.
71. Z pryvodu Frankovoho svyata (1933, chervnya 11). *Nash klych*, 12, 1.
72. Zaytsev, O., Behen, O., Stefaniv, V. (2011). *Natsionalizm i relihiya: Hreko-Katolyts'ka Tserkva ta ukrayins'kyy natsionalistychnyy rukh u Halychyni (1920-1930-ti roky)*. L'viv: Vydavnytstvo Ukrayins'koho Katolyts'koho Universytetu.
73. Zhyvotko, A. (1999). *Istoriya ukrayins'koyi presy*. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka.